

Лакно В. Умови життя і праці українських оstarбайтерів у країнах Третього Рейху // Усна історія в науковому дослідженні. Матеріали всеукраїнської наукової конференції. Запоріжжя, 23-24 травня 2008 року. — Запоріжжя: Тандем-У, 2008. — 258 с. — С.91-98

*Віта Лакно
(Полтава)*

Умови життя і праці українських оstarбайтерів у країнах Третього Рейху

Проблематика, пов'язана з умовами праці і побуту українських робітників у країнах Третього Рейху, надзвичайно актуальна. Вона належить до числа тих, які в силу певних політичних чи ідеологічних обставин були недостатньо розробленими в радянській історичній науці. Актуальність посилюється ще й тим, що предметом сучасної історичної науки є людина та її діяльність, яка тривалий час розглядалася як неісторична. Традиційно на перший план висувалися опис подій, діяльність окремих керівників, політичної еліти тощо. Тому на сучасному етапі розвитку історичних знань важливого значення набувають дослідження життєвого шляху активного творця історичного процесу — окремої особистості. Це стало поштовхом для появи нових наукових напрямів: «усної історії», «соціальної історії», «історії знизу» тощо. Все це дозволяє інакше подивитися на історію другої світової війни, дослідити чи по-новому „прочитати” її маловідомі сторінки. Серед них — проблема примусової праці мільйонів іноземців у країнах Третього Рейху.

Однією зі стратегічних цілей німецького Рейху у війні проти СРСР було перетворення окупованої території України на аграрно-сировинний придаток і джерело дешевої робочої сили для власної економіки. Провідну роль у цьому відіграло примусове вивезення до Німеччини та інших країн Третього Рейху мирних громадян — чоловіків, жінок і дітей. Причому, якщо нацисти застосовували терор лише до окремих категорій населення — партійно-радянського активу, партизанів, представників окремих національностей тощо, то примусова депортація українського народу торкнулася переважної більшості сімей, в яких хоча б один член був фізично здоровим і досяг працездатного віку [1, с.150].

Уперше теза про можливість використання у німецькій економіці робочої сили з Радянського Союзу пролунала на таємній нараді у Берліні 7 листопада 1941 року. Генеральний уповноважений з чотирирічного плану Г.Геринг дав спеціальну вказівку про масове використання іноземних робітників для найтяжчої некваліфікованої роботи: «кваліфіковані робітники-німці повинні займатися виробництвом озброєнь; гребти лопатою і довбати каміння — не їхнє завдання, для цього є росіяни» [2, с.50-52].

Робітників з Радянського Союзу називали «оstarбайтерами» (нім. ostarbeiteren) — «східні робітники». Уперше цей термін був використаний у наказі рейхсфюрера СС і поліції Г.Гімmlера від 20 лютого 1942 року.

Саме в цьому наказі визначався загальний розпорядок життя для робітників з СРСР. Подальші нормативні акти регулювали оплату праці, де головна увага приділялася відрахуванням. Так, із заробітної плати вираховувалися:

- 1,5 рейхсмарки на день за харчування та проживання;
- відрахування на одяг і взуття;
- в окремих випадках — кошти за транспортування на роботу (указ від 9 лютого 1942 року);
- податок на східних робітників, запроваджений 20 січня 1942 року [3, с.163].

Умови життя і праці різних етнічних категорій населення України на примусових роботах у країнах Третього Рейху значно відрізнялися. Українці — мешканці Галичини, землі якої

тривалий час входили до складу Австрійської імперії, Австро-Угорщини та Польщі, займали більш вигідне становище порівняно з жителями центральних і східних областей України. Якщо першим у Німеччині дозволялося вільно пересуватися у межах населеного пункту, не носити таврознаку «OST», отримувати допомогу від громадських організацій, краще харчуватися тощо, то другі становили найбезправнішу та найчисельнішу групу іноземних робітників. Причому найзатребуванішими були оstarбайтери жіночої статі, продуктивність роботи яких на промислових підприємствах була високою, а заробітна плата — низькою. На відміну від їхніх колег — чоловіків, жінки були більш слухняними і німецькі органи влади не боялися їхнього опору [4, с.57].

Прямо з ешелонів вивезених майбутніх робітників доставляли до спецтаборів — «дурганстаборів» для витримання карантину перед влаштуванням їх на роботу [5, с.23]. Тут вони отримували пам'ятку з правилами поведінки і робочу картку. Таким чином, життя оstarбайтерів було жорстко регламентованим. Пам'ятка складалася переважно з обмежень:

- пересування за межі табору повністю або частково (крім вихідних днів) заборонялося. Часто покидати своє житло можна було лише пропрацювавши на підприємстві кілька місяців. «... Нас 9 місяців не випускали з двору, ми жили на 4 поверсі, от, і не випускали нікуди. До мене прийшли мої земляки, які говорили зі мною через хворточку... нам видали тоже пропуска і ми виходили вже на дорогу, в город виходили. Це діло було після 9 місяців перебування там», — згадує колишній оstarбайтер П.Проскура [6];

- не дозволялося спілкуватися з місцевим населенням;
- обмежувалося листування. М.Перебийнос з плачем оповідає: «... листівки ми отримували за 3 місяці одну... І ось пан Грот в обід приносить, хто там у нас отримує листівочку. І... всі сидять, а той, хто листівочку отримав, той встає, читає. Прочитав, всім привіт і тоді всі плачуть...» [16]. 25 листопада 1942 року були опубліковані правила листування. Кожному робітникові дозволялося писати по 2 листи щомісяця винятково на поштових картках. Зрозуміло, що ці послання проходили цензуру і не завжди потрапляли до адресата.

Після дурнгасттаборів оstarбайтери направлялися на ринки збуту робочої сили — «арбайцашт», де підлягали «розпродажеві» у сучасному розумінні цього слова, оскільки ціна однієї робочої одиниці не перевищувала 18 (за жінку) та 25 (за чоловіка) марок [8, с.128].

На ринки збуту робочої сили приїздили власники підприємств і бауери для купівлі майбутніх працівників, відбираючи їх за певними ознаками. Так, для роботи на підприємствах відбиралися здорові юнаки й дівчата, у село ж потрапляли всі інші. П.Овчаренко пригадує: «У Перемишлі нас розділили на три групи. Перва група — крепкі, ті пішли на завод, на фабрики. А друга група... де легша трошки робота... У третій групі... такі були слабенькі... до хазяйнів» [18]. П.Петрашенко помітив інший принцип відбору робочої сили: «... хазяєва ходили і цікавилися: хто звідкіля? Звідки родом? З міста? Де працював? Чи на заводі? Ті та ті потрібні. А цей з села він каже: «Якщо взяти людину військову, то вона не вміє і коней запрягти, і не знає як з плугом там мати справу». Це в їх інтересах...» [19].

Для вирізнення «східних робітників» серед інших верств населення німецькою владою був упроваджений спеціальний знак «OST» («Схід»). Цей знак вони були зобов'язані носити на правому боці грудей. Якщо німець побачить оstarбайтера без цього клейма, він зобов'язаний повідомити про це поліцію. Невільника таким чином буде покарано — оштрафовано, посаджено до в'язниці тощо.

Траплялися випадки, коли расистськи налаштоване місцеве населення сприймало людину зі знаком «OST» як свого власного ворога. Колишні оstarбайтери згадують: «Вийдеш із цим тавром — так і жди з-за рогу каменюки...», «Це відкрита мішень для удару і навіть кулі...» [11, с.73].

Умови проживання остівців не відзначалися різноманітністю. Їхні будні були однотипними: щодня вони змушені були виконувати одну і ту ж роботу, отримувати однакову

їжу, працювати та відпочивати за встановленою схемою. Так, робочий день в оstarбайтерів розпочинався о 6-8 год. і закінчувався о 17-18 год. з перервою на обід. Облаштування приміщень робітників не відзначалося оригінальністю у різних містах. Як правило, оstarбайтери жили в бараках по кілька осіб чи навіть кілька десятків чоловік у кімнаті. Спали на дерев'яних одно- чи двоповерхових ліжках з подушкою й матрацом, набитими тирсою або соломною та одним чи кількома ковдрами. Окрім цього в кімнатах знаходилися столик, шафи, стільці та в окремих випадках — «плитка-буржуйка», якою можна було топити, підігрівати й готувати їжу.

У селах же оstarбайтери проживали або у будинку господаря (їм виділялася окрема кімната) або в окремому невеликому приміщенні на зразок сарайчика.

Хоча у оstarбайтерів була значна кількість обмежень, та все ж вони користувалися певними свободами:

1) Частині дозволялося у вихідні дні покидати табір і прогулюватися містом (звичайно з таврознаком). Під час таких прогулянок українці могли «підпрацьовувати» у німців за харчі, фотографуватися, робити зачіски, ходити до кафе тощо.

2) В основному східним робітникам надавалася медична допомога при травмах чи хворобах. У своїх спогадах вони зазначають: «Як ти захворів то должен казать переводчику і тоді приїзжа скоро і відвозить у госпіталь чи санчасть, і привезуть. То мене возили в санчасть на перев'язку. Їсти давали, бо не тошо не хочу робить, а я ходити не могла...» [12].

3) Інколи (особливо робітники сільської місцевості) могли навідувати один одного і спілкуватися. Траплялися випадки, коли навіть господарі сприяли таким зустрічам. Колишня оstarбайтерка Катерина Шийка розповідає про свою подругу, яка потрапила до бауера, котрий привозив її до своїх подруг у місто на завод для спілкування [13].

4) Східним робітникам інколи влаштовували свято на день народження або новорічні та різдвяні свята. Зокрема, К.Герасімова з Чернігівщини не може забути свій перший Новий рік, проведений у німецькому рабстві: «А перший год, як ми приїхали, який вони нам перший Новий год устроїли?!.. Ми дома такого і не бачили. Це ж як у 42 році. 43-й ми зустрічали. Очередь в столову. Вони ж, ви оце не знаєте, а нам оце ж у столовій столи стоять такі длінні і скільки нас чоловік і стільки і... Бутылка вина і бутылка сі... сітро чи що воно, якийсь сіроп, тарілки там куча в другой і канфети і по яблуку. Ну, ну всьо, і печенья усього, і це кождому, кождому, кождому — скіки нас, стільки порцій. І тоді нас туди завели — сідайте і ми так сіли, очі розбігаються і руки стоять все. Дак ми думаєм: «Боже, ми ж такого ніколи не бачили. Дома такого у нас не було. Оце так да!» Вони считай понаставлявали і пішли. «Дівчата, кушать давайте!» Откривать почали вино. Радуваться і почали ж празнувати. Тільки почали празнувать. Ну, вже трохи випили, трохи закусили, а тут: «Ау! Ау!» — тривога, бомбьожка, ну, нічого, пронесло — пролетіли мимо. Вони нас не бомбили. Тоді не бомбили. Погули, погули самолёти і полетіли на другой курс. Дак ми вже далі гуляли. Йолка була, йолка стояла, шо ви — не жарт, ігрушки на ній всякі, отаке на ній. І между прочим і запомнилося, коли б ото, що не було, а оце саме дужче на всю жизнь, у школі колись робили, колись сяке-таке, що там в школі...» [14].

Інколи страйкуючі оstarбайтери могли задовольнити свої вимоги (переважно покращення харчування, видача заробітної платні, полегшення умов праці та ін.) не зазнаючи покарань. Зрозуміло, такі випадки не були розповсюдженими, але мали місце.

Окремою проблемою для оstarбайтерів було харчування. Хоча й годували робітників тричі на день, але це була не смачна та не повноцінна їжа. Як правило, зранку їм подавалася кружка несолодкої суміші, схожої на каву, або води та невеликий кусок хліба. В обід — так звана «баланда» (суп з часто немитої моркви, брукви чи лушпиння картоплі, відварених у підсоленій воді і заправлених борошном); увечері — «баланда» або шпинат, що не всі з'їдали, залишаючи на ранок хоча б половину порції. Та найгірше харчувалися у вихідні дні, коли кухня не працювала.

Інакша ситуація склалася у працівників бауера. Тут їжа була значно смачніша, поживніша і дістати її було легше. Так, колишній остарбайтер П.Петрошенко зауважує: «...а в селі ж таке, працюючи на полі, тут можна і огірок вирвати, і горох вирвати. І господарі кормили, кормили своїх працівників не того, що там жаліли, а того і волів кормлять не того, що їх жалко, а того, що він не тягтиме воза чи плуга» [15].

Раціон працівників бауера був різноманітним: вони отримували і перші, і другі страви, мали змогу в літньо-осінній період їсти фрукти, упродовж року вживали молочні продукти. Окрім цього, часто остарбайтери їли за одним столом із господарями, ту ж саму їжу, що й вони.

Після поразок німецької армії та її поступового відступу, особливо з 1944 року, харчування та умови праці східних робітників значно покращувалися.

Заробітна плата оствівців, хоча й суворо регламентувалася, була не однаковою на різних підприємствах. Можна виокремити кілька критеріїв оплати праці:

- 1) залежно від віку;
- 2) залежно від умов праці;
- 3) на розсуд господаря.

Але вона була незначною, порівняно з оплатою праці німецьких робітників. Так, на заводі німецькі робітничі отримували 3,5 марки на день, тоді як українські — 2-3 марки на місяць [16, с. 7]. Але навіть такий мізер витратити було майже не можливо: практично на всі товари в Німеччині було впроваджено карткову систему, а остарбайтерам карток не видавали. У своїх спогадах вони зазначають, що могли купити за гроші лише лимонад, пиво, тістечка, намісто тощо.

У сільській місцевості зарплата була взагалі відсутня. У зв'язку з цим часто між господарем і робітником виникали конфлікти.

Особливої уваги заслуговують взаємовідносини між українськими робітниками та робітниками з інших європейських країн, між українськими остарбайтерами і населенням країн Третього Рейху, між українськими примусовими робітниками та їхніми господарями. Ці взаємовідносини досить складні та неоднозначні: від зневаги і повної експлуатації до співчуття і допомоги. Військовополонені з інших країн, умови проживання та харчування яких були набагато кращими, ніж у східних робітників, допомагали оствівцям (як правило, харчами та одягом). Та і власне німецьке населення часто співчувало своїм працівникам чи «колегам» по роботі. Про ці випадки згадують у своїх інтерв'ю колишні остарбайтери: «...а так, як он колодязь у мене — лагерь. Чехи там були. І один парень там всігдa виходив, дивився. І він отак у товсту бумагу замота сухарі і кине через проволочку... і ми отакі малесенькі сухарики поділим: по два вийде, більшенько — то більшенько. І ото так він мене піддержав і я всім ділила» [17].

Умови побуту й праці колишніх остарбайтерів залежали і від особистих якостей характеру. Так, непоодинокими були випадки, коли східні робітники намагалися догодити німецькій адміністрації, розраховуючи на пільги та лояльне ставлення до себе. Такі робітники були більш вільними, отримували краще харчування, менш тяжкі умови праці тощо. «...Такі підлизи були. Знаєте, щоб не ходити на роботу, щоб залишитись у таборі..., щоб смачно поїсти... вони називались капи» — згадує харківська остарбайтерка Віра Омелянівна [18, с. 112].

Окрему категорію складають східні робітники, які були привезені на чужину з дітьми або були вимушені народжувати у неволі. Ці остарбайтерки не мали змоги достатньо спілкуватися з своїми дітьми, виховувати їх чи доглядати.

Таким чином, умови життя й праці колишніх українських остарбайтерів залежали від різних чинників:

- від галузі спеціалізації економіки (у сільськогосподарських робітників сприятливішими були умови проживання та харчування; у промислових робітників — умови праці (наявність нормованого робочого дня, оплати праці та вихідних днів));

- від особистісних стосунків зі своїми господарями;
- від лояльності німецької адміністрації.

Примітки:

1. Лахно В. Організація депортації населення Полтавщини на примусові роботи до Німеччини // Маловідомі сторінки історії другої світової війни в Україні та на Полтавщині. Збірник наукових статей за матеріалами Всеукраїнської наукової конференції (23-24 травня 2007 року). — Полтава, 2007. — С. 150-155.
2. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Збірник документів і матеріалів. — К.: Держполітвидав УРСР, 1963.
3. Пастушенко Т.В. Будні українських оstarбайтерів: боротьба за виживання (на матеріалах спогадів колишніх примусових робітників) // Український історичний журнал. — 2005. — №6. — С. 160-176.
4. Пастушенко Т. Остарбайтери — українські примусові робітники нацистської Німеччини // Історія в школах України. — 2004. — №9-10. — С. 55-58.
5. Сидоренко О. Гонимі злим вітром. Розповіді полтавчан-в'язнів нацистських концтаборів. — Полтава, 2003. — 122 с.
6. Фонд Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г.Короленка в Державному архіві Полтавської області (далі Фонд ПДПУ імені В.Г.Короленка в ДАПО). — Ф.Р-1507. — Оп.2. — Спр.47. — Арк. 2.
7. Фонд ПДПУ імені В.Г.Короленка в ДАПО. — Ф.Р-1507. — Оп.2. — Спр.48. — Арк. 3.
8. Довгополий Я. Українці на примусових роботах у Третьюму рейху // Всесвіт. — №34.
9. Фонд ПДПУ імені В.Г.Короленка в ДАПО. — Ф.Р-1507. — Оп.2. — Спр.57. — Арк. 1.
10. Там само. — Спр. 67. — Арк. 13.
11. Коваль М. «Остарбайтери» України — раби Гітлера, ізгої Сталіна // Політика і час. — 1998. — №10. — С.68-75.
12. Фонд ПДПУ імені В.Г.Короленка в ДАПО. — Ф.Р-1507. — Оп.2. — Спр.56. — Арк. 10.
13. Там само. — Спр. 63. — Арк. 7.
14. Там само. — Спр. 49. — Арк. 19.
15. Там само. — Спр. 67. — Арк. 14.
16. Даниленко В. Невільники на чужині, «зрадники» на Батьківщині // Народна армія. — 2002. — 12 листопада. — С. 7.
17. Фонд ПДПУ імені В.Г.Короленка в ДАПО. — Ф.Р-1507. — Оп.2. — Спр.56. — Арк. 2.
18. Невигадане. Усні історії оstarбайтерів / Авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г.Г.Грінченко. — Харків: Видавничий Дім „Райдер”, 2004. — 236 с.

**Заявка на участь у конференції
«Усна історія в науковому дослідженні»**

1. Віта Лахно
2. Умови життя і праці українських оstarбайтерів у країнах Третього Рейху
3. Полтавський державний педагогічний університет імені В.Г.Короленка
4. Тел.: 8-066-4806614

Адреса: вул. Монастирська, 7, к.201, м. Полтава
historic@ukr.net